

Vladimir Ilić¹
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet
Marta Veljković²
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Originalni naučni članak
UDK: 303:316 Milić V.
Primljen: 06.10.2015.
DOI: 10.2298/SOC1601005I

NEKI PROBLEMI METODOLOGIJE SOCIOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA: HOMMAGE VOJINU MILIĆU

Some Problems of the Methodology of Sociological Research: Hommage to Vojin Milic

APSTRAKT: Članak je pisan sa dva cilja. Najpre, autori su pokušali da rekonstruišu mesto Vojina Milića (1922–1996) u razvoju misli o metodi. Stoga su njegovo stanovište poredili sa onim jednu generaciju ranijim (Znanićki), istovremeno nastalim (Good i Hatt) i savremenim (Bryman). Posebna pažnja obraćena je na značaj Milićevog proučavanja istorije metodološke misli i epistemologije za nastanak njegovih zamisli načina prikupljanja podataka i postupaka za analizu uzročnih odnosa. Potom, uporedo sa ovim istorijsko-naučnim ispitivanjem, a vođeni Mertonovom kritikom adumbracionizma (adumbrationism), autori su preduzeli sistematsko ispitivanje odnosa različitih istraživačkih i analitičkih procedura u sociologiji: primarnog iskustva, posmatranja, sekvencijalne analize, utemeljene teorije, uporednog metoda i višestrukog metoda slučaja.

KLJUČNE REČI: Vojin Milić, primarno iskustvo, posmatranje, sekvencijalna analiza, utemeljena teorija, uporedni metod.

ABSTRACT: This article aims to achieve two main goals. Firstly, authors have tried to reconstruct the position of Vojin Milić (1922–1996) in the development of thought about (research) method. Therefore, they compared his standpoint with those developed one generation earlier (Znanićki), those of his contemporaries (Good and Hatt), as well as with the work of present-day authors (Bryman). Special attention was paid to the importance of Milić's study of the history of methodological thought and epistemology regarding the emergence of his ideas on data collecting methodology and procedures relevant for the analysis of causality. Secondly, along with this historical and scientific study, and guided by Merton's critics of adumbrations, authors undertook a systematic examination of relationships between various research and analytical procedures within sociology:

1 vilic@f.bg.ac.rs

2 marta.veljkovich@gmail.com

primary (original) experience, observation, sequential analysis, grounded theory, comparative method and multiple-case study.

KEY WORDS: Vojin Milić, primary experience, observation, sequential analysis, grounded theory, comparative method.

Promenili smo cilj svog metodološkog istraživanja u toku njegovog izvođenja. Isprva smo želeli da dešifrujemo deo uticaja koji su uplivali na nastanak metodološkog stanovišta Vojina Milića. Imali smo u vidu Mertonova zapažanja; ma koliko bila opširna, neophodno ih je navesti u celini: „Ne uzimajući u obzir čitanje majstora u svrhe pisanja istorije sociološke teorije, upoznavanje sa klasicima ima niz funkcija. One variraju od neposrednog užitka zbog susreta sa estetski pogodnijom i ubedljivijom verzijom sopstvene ideje, preko zadovoljstva zbog toga što je, nezavisno, te ideje potvrdio moćan um. I obrazovne funkcije razvijanja visokog standarda i ukusa za sociološki rad, do interakcionog efekta razvijanja novih ideja obraćanjem starijim rukopisima u kontekstu savremenog znanja. Svaka funkcija potiče od nesavršenog vraćanja starim sociološkim teorijama, koje još nisu potpuno apsorbovane u današnju misao. Iz tog razloga sociolozi današnjice ne smeju nastaviti da se ponašaju kao njihovi savremenici u prirodoslovno-matematskim i medicinsko-biološkim naukama, već se moraju posvetiti bliskom upoznavanju sa svojim ne tako dalekim klasičnim prethodnicima. Ali ako žele da budu efikasni a ne samo *pobožni*, ako žele da *upotrebe* ranije formulacije teorije a ne da ih se samo prisećaju, onda moraju razlikovati između skolastičke prakse komentara i tumačenja, i naučne prakse proširivanja prethodne teorije. I što je najvažnije, sociolozi moraju razlikovati specifične zadatke razvijanja istorije sociološke teorije i razvijanja kurentne sistematike” (Merton, 1979: 40–43). Uz to, bili smo svesni opasnosti adumbracionizma, proizvoljnog i nasilnog interpretiranja sličnosti ranijih i kasnijih ideja kao njihovog istinskog identiteta (*Ibid*: 25).

Međutim, Milić se nije mogao čitati na neproduktivan način. Pokušali smo da ga smestimo u vreme, da ga poredimo, imajući u vidu vreme njihovog nastanka, sa autorima koji su bili (Znanički) ili jesu (Bryman) prepoznati kao značajni. Prepoznali smo neke podsticaje i uticaje, očite, kao u slučaju Millsa ili Zetterberga, ili prikrivene, kao u slučaju Znaničkog. Znanički je dobio veoma mnogo prostora: on ga i zaslužuje. U njegovom metodološkom stanovištu, jednako kao i u Milićevom, zrcali se savremena sociološka metodologija. Za predstavnika ove potonje izabrali smo Brymana, ne zato što bi bio tipičan, nego stoga što je nadmoćan većini drugih. Ugledali smo se u ovome na Millsa, koji je empirizam proučavao preko Lazarsfelda, a ne preko njegovih trećerazrednih predstavnika.

Nismo mogli da ostanemo „pobožni”, u Mertonovom smislu reči. Iz naučno-istorijskog ispitivanja prešli smo na razmatranje metodoloških problema sociologije. I to važnih problema.

Vojin Milić je ovde neposredno uticao na nas. Čitajući ga, i bivajući spremni da ga poslušamo, udaljili smo se od ispitivanja njegovog dela i uticaja pod kojima je ono nastalo, i prešli na opštija metodološka pitanja. Jer, šta on nalaze?

Za razliku od drugih pisaca celovitih studija o metodu sociologije, Milić počinje svoju knjigu sa istorijom misli o metodu. Poglavlje „Kratak pregled osnovnih shvatanja o sociološkom metodu” zauzima stranice 35–146 u prvom izdanju *Sociološkog metoda*. Složićemo se da to nije malo, s obzirom na raspoloživih 665 stranica. U drugom i narednim izdanjima³ ono je prošireno. Jasno je da ovo poglavlje nema ekvivalenta u drugim metodološkim studijama.

Takođe, od nemalog značaja je i Milićeva uvodna napomena koja objašnjava razmišljanja koja stoje u pozadini kao uzrok ovakve koncepcije: „U ovoj knjizi se iznosi jedna zamisao sociološkog metoda. Ona je nastala u toku proučavanja savremene sociologije i njenog razvoja koja su trajala više od deset godina. U raznim fazama tih proučavanja u središtu mojih interesovanja su se nalazili različiti problemi. Prvih godina pažnja je bila usredsređena na upoznavanje metodoloških shvatanja i dostignuća nastalih u sociološkim istraživanjima u nekoliko poslednjih decenija, koja su u vreme kada sam početkom pedesetih godina počeo da se bavim ovim pitanjima bila kod nas nedovoljno poznata. Kasnije, *postajalo mi je sve više jasno da se celovita zamisao o sociološkom metodu ne može izgraditi bez određenijeg shvatanja sociologije kao nauke, kao ni bez temeljitijeg proučavanja osnovnih metodoloških stanovišta koja su se u njoj razvila u toku njene istorije.....*” (Podvukli autori)

A kada smo iščitavali deo Milićeve metodološke knjige u kojem ističe značaj razlikovanja metodologije od metoda, (pošto je metod neraskidivo uvezan sa teorijskim stanovištima)⁴, postalo nam je jasno da u razmatranim metodološkim knjigama, i ne samo u njima, izostanak sistematskog bavljenja različitim teorijskim aspektima različitih metodoloških stanovišta koja su se kroz istoriju sociologije javljala nužno implicira stavove koji se razlikuju od Milićevog. U slučaju Znanieckog, deo objašnjenja za ovo verovatno je u jednostranoj induktivističkoj orijentaciji. Kada je reč o Brymanu, sistematsko istorijsko ispitivanje razvoja misli o metodu verovatno bi ugrozilo temeljno razdvajanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih strategija i samih istraživanja (jer je induktivizam potonjih, ne samo po njemu, jedno od distinktivnih obeležja te tradicije). Sa ovim je povezano i odsustvo razlikovanja „metoda” i „tehnika”, kao i izbegavanje upotrebe same reči sociologija.

Ovde nije na odmet podsetiti se šta sve spada u naučni metod po Miliću: „pre svega *misaone radnje* pomoću kojih naučnik stvara polaznu hipotetičku osnovu svog istraživanja analizirajući postojeće *naučno znanje*, otkrivajući u njemu praznine, nerešene probleme i izvesne nove mogućnosti međusobnog povezivanja raznih činjenica i teorijskih stavova koji još nisu sagledani u određenom međusobnom odnosu. *Stvaranje hipotetičke osnovice* novog istraživanja stvaralačkim proučavanjem već poznatog znanja zahteva najveću meru originalnosti. To je prvi korak u novom istraživanju i prva faza naučnog metoda. Drugi deo metoda je sve ono što treba učiniti da bi se pribavila potrebna

3 Božo Milošević nas je nedavno obradovao četvrtim izdanjem, koje je opremio uvodnom studijom. U njegovu neprolaznu zaslugu ulazi i objavljivanje Milićevih *Sociologije nauke i Društvene strukture i pokretljivosti Jugoslavije*, 1995. i 1996. godine, respektivno.

4 Metod je, kao sastavni deo nauke „gotovo srastao sa teorijskim shvatanjima te nauke”. (Milić, 1965:12)

obaveštenja o stvarnosti na osnovi kojih se može ispitati da li su i u kojoj meri polazne pretpostavke opravdane”. Potom sledi treća faza istraživanja i metoda, koja se tiče uključivanja rezultata istraživanja u postojeći *fond znanja* određene nauke. (*Ibid*: 22; podvukli autori). Jednostranom induktivizmu ovde nema mesta.

Eksplicirali smo svoja uporišta. Krenimo sa analizom.

Znаниеcki, ili vreme metodoloških sistema

Znаниеcki je svoju zamisao sociološkog metoda izložio jedno pokolenje pre Milićevog metodološkog poduhvata. (Znаниеcki, 1934). Da je cilj ovog teksta drugačiji, analizu njegovog stanovišta trebalo bi čvršće uokviriti onima koja su mu bila savremena. Tek tada bi se moglo odmereno pristupiti proceni njegovog doprinosa. S obzirom na našu nameru, izvesno nam nije primarni cilj da kritikujemo poljsko-američkog klasičnog sociologa. Pri razmatranju veza između njegovog i Milićevog metodološkog stanovišta, obratićemo pažnju na činioce za koje Milić smatra da su najznačajniji za oblikovanje nečije misli o metodu.

Kada je u pitanju osnovno shvatanje prirode društva i predmeta sociologije, temeljna distinkcija koju Znаниеcki pravi jeste ona između prirodnih i kulturnih sistema (*Ibid*: 34). Dok su prirodni sistemi objektivno dati naučniku – u smislu da postoje apsolutno nezavisno od iskustva i aktivnosti ljudi (što je stav koji predstavlja, s obzirom na vreme nastanka razmatrane zamisli, savremenom čitaocu razumljiv epistemološki anahronizam), kulturni sistemi su drugačiji po tome što oni – izučavani od strane istraživača – osim toga postoje u sferi iskustva i aktivnosti određenih konkretnih ljudi, realnih istorijskih subjekata. U tom smislu, ovi kulturni podaci su uvek *nečiji* podaci, pa je „osnovna karakteristika tih podataka *humanistički koeficijent* (podvukli autori), jer ti podaci, kao objekti naučnikove teorijske refleksije, već pripadaju nečijem aktivnom iskustvu, prema kome su i oblikovani” (*Ibid*: 37). Jasno je da ovakva distinkcija prirode porekla podataka kod Milića ne postoji. Kako Znаниеcki dalje ističe, ukoliko bi se kulturni sistemi pokušali izučavati kao prirodni (dakle, kao da postoje nezavisno od ljudskog iskustva), sistem bi nestao, rastakajući se u masu međusobno nepovezanih podataka. Pitanje koje nam se nameće, međutim, jeste da li ovakvo insistiranje na razumevanju i interpretaciji društvenih pojava kakve se ukazuju u iskustvu drugih ljudi predstavlja zakasneli istorizam. Odgovor je – samo delimično. Naime, kako razumevamo opaženo ponašanje, moramo ujedno da razumemo značenje koje mu akteri pridaju, ali i da ga vidimo mimo toga, kao u primerima Hopi Indijanaca ili političkih stranaka, koje razmatra Merton (Merton, 1979). No, o humanističkom koeficijentu biće svakako još reči kasnije.

Kad je u pitanju shvatanje društvene uloge nauke, Znаниеcki ističe razliku između praktičnog i teorijskog znanja, naglašavajući da je praktično znanje uglavnom naučno neproduktivno – jer, za teorijsku nauku, svo znanje koje je dostignuto vidi se kao nezadovoljavajuće/nedovoljno; ono se, prema ovom gledištu, koristi isključivo kao instrument za nalaženje novog i boljeg znanja, dok se u praktičnoj nauci dostignuto znanje tretira kao konačno (naravno, dok

služi svojim ciljevima, odnosno svrsi), pa tako ona ne nastoji da ga usavrši dok god ne naiđe na praktični neuspeh (Znanički, 1934: 5). U tom smislu, ovaj autor smatra da nijedna teorijska nauka sebi ne može da priušti praktični kriterij selekcije podataka (tj. praktičizam), te da u njoj posredi uvek mora biti dovoljno čvrst teorijski standard koji omogućuje razmatranje i selekciju podataka iz ogromne kompleksnosti celokupnog ljudskog iskustva (*Ibid*: 7). Ipak, kako će kasnije postati jasnije, odlučnost sa kojom se na ovom mestu ističe značaj teorijskog standarda nedovoljno je dosledna, budući da Znanički teorijsko usmeravanje istraživanja podređuje (eksplicitnom) opredeljenju za induktivni pristup društvenoj stvarnosti – a teorijske nauke nema bez primene dedukcija. Znanički je, dakle, u tom smislu kontradiktoran, pošto poricanje korisnosti dedukcije u sociologiji ima sasvim specifične posledice po razmatranja o načinu prikupljanja iskustvene evidencije.

Kad je reč o izvorima sociološke evidencije, velika većina savremenih metodologa razdvaja podatke stvorene za svrhe naučnog istraživanja od onih koji su proizvod nekih drugih društvenih delatnosti, a koji su sociološki relevantni⁵. Ranije su metodolozi, poput Gooda i Hatta, umeli da posebno izdvoje posmatranje kao postupak, zbog neposrednog odnosa istraživača i posmatrane pojave, odnosno najkraćeg puta kojim se stvara obaveštenje. Gotovo niko osim Znaničkog i Milića (Millsa ćemo pomenuti kasnije) ne izdvaja primarno iskustvo sociologa kao poseban izvor obaveštenja za sociološko istraživanje. Naime, prema Znaničkom, „lično iskustvo naučnika je primarni i najpouzdaniji izvor informacija u sociologiji⁶, kao i u svim drugim naukama, iako je prirodno ograničeno” (*Ibid*: 157). Svakako, sociolog ne može da iskusi sve društvene sisteme koje izučava, budući da mu je takva evidencija o mnogima nepotpuna i nepouzdana, pa bi kao takva dovela do jednostranog stanovišta. Stoga je nužno da u tom procesu sudeluju i druge individue, čije se iskustvo (moguće) razlikuje od naučnikovog (*Ibid*: 157). Nepoverenje prema upotrebi sociologovog ličnog iskustva prilikom građenja sociološke teorije leži u pogrešnoj analogiji između društvenog tj. kulturnog iskustva i psihološke introspekcije, što dolazi iz pogrešnog razlikovanja spoljašnjeg i unutrašnjeg psihološkog iskustva; razlika, uistinu, nije u prirodi iskustva u smislu procesa u kojem se ono stiče, već u karakteru podataka koji su deo tog iskustva, a koji u jednom slučaju uključuju sisteme stvari, a u drugom sisteme vrednosti (*Ibid*: 159). U tom smislu, Znanički smatra da se primedbe za subjektivizam u slučaju kulturnog iskustva mogu izbeći, pri čemu je neophodno, da bismo svoje iskustvo pretvorili u znanje, da aktivno razmišljamo o njemu, odnosno da to iskustvo analiziramo i rekonstruišemo teorijski, što je stav skoro posve kompatibilan sa

5 Kada je reč o izvorima podataka u sociologiji, Znanički posebno ističe sledeće: lično iskustvo sociologa (izvorno i *vicarious*); posmatranje sociologa (direktno i indirektno); lično iskustvo drugih ljudi; posmatranje izvedeno od strane drugih ljudi, kao i generalizacije stvorene od strane drugih ljudi, sa ili bez naučnih ciljeva (*Ibid*: 156).

6 Saglasno Diltheyu, po kome je ispravan metod svih nauka o kulturi internalno sintetičko razumevanje, kao suprotstavljeno eksternalnom posmatranju i analitičkom objašnjenju prirodnih nauka. Milić ideju o primarnom iskustvu sociologa kao o jednom od četiri osnovna izvora podataka u sociološkom istraživanju izvesno nije preuzeo od Diltheya.

pogledima V. Milića o ovom pitanju. Dalje se ističe da je razmišljanje o iskustvu primarni oblik teorijske aktivnosti, pri čemu je dalji zadatak u tom procesu *provera* teorijske refleksije, odnosno iskustva na kome je ona izgrađena, što je, iz savremene perspektive, anahronizam koji Znaniecki još jednom deli sa Milićem. Znaniecki dalje ističe da teorijska aktivnost koristi podatke o iskustvu kao materijal za teorijsku konstrukciju, modifikuje ih i reorganizuje za sopstvene svrhe, što u izvesnoj meri podseća na Milićevo shvatanje uzajamnog (aktivnog) odnosa teorije i istraživanja. Ovo predstavlja (kada je reč o Miliću) otklon od Zetterberga, a približavanje budućim shvatanjima Ragina (Ragin, 1987/ 1989) i Brymana. Nije na odmet ponoviti da se posebno naglašava značaj testiranja, ali provere i samog iskustva, a ne samo teorije koja je na osnovu njega izgrađena (*Ibid*: 164–166).

Problem predstavlja (neodrživa) ideja Znanieckog da kulturni sistemi u suštini nisu društveni fenomeni – tj. da su njihova forma i suština nezavisne od društvene strukture i uopšte (broja) ljudi koji ih nose tj. dele i oponašaju⁷. Na tom tragu, sociologija je „posebna nauka o kulturi, sa svojim posebnim empirijskim poljem”⁸ (*Ibid*: 106). Kada je reč o posebnim podacima koje je sociologija već prisvojila, postoji četiri osnovne (pod)podele: teorija društvene akcije (većim delom sistematizovana i konstituisana u socijalnoj psihologiji), teorija društvenih veza/odnosa (predstavlja noviju granu sociologije od prethodne – čija je suština komparativna teorija normi tj. moralnih pravila koje regulišu društvenu akciju), teorija društvenih ličnosti, odnosno uloga i teorija društvenih grupa.

Kako bi se potpunije shvatilo metodološko stanovište Znanieckog i njegov odnos prema sadržajima Milićevog stanovišta, neophodno je nešto reći i o razlici koju Znaniecki pravi između originalnog i indirektnog (*vicarious*) iskustva. Istraživač kulture prilikom istraživanja zapravo rekonstruiše stvarni sistem konstruisan od strane drugih, ali ne kao učesnik, već radije mentalno i ideaciono – i na taj način indirektno iskustvo postaje supstitut za originalno/lično iskustvo učesnika koji su konstruisali sistem. Indirektno iskustvo je i samo u tom smislu aktivno lično iskustvo, budući da dolazi do formalnog i funkcionalnog reprodukovanja aktivnosti nekog drugog, pri čemu, naravno, kako je već naglašavano, ovo reprodukovanje od strane naučnika nije stvarno, već ideaciono (*Ibid*: 167–9). Indirektno iskustvo, odnosno razumevanje, kako se ističe, značajna je varijabla kod Diltheya, a možemo dodati da ova linija, koja Znanieckog povezuje sa istorizmom i simboličkim interakcionizmom, sadrži neke od osobina savremenog kvalitativnog pristupa društvenoj stvarnosti. Takođe, dok

7 Ovde se Znaniecki ne razlikuje samo od marksiste Milića, nego i od posve suprotnog Sorokinovog shvatanja sociokulturnih sistema, gde se, osim sistema značenja, baš ističe važnost kako empirijskih tj. materijalnih, tako i ljudskih nosilaca – jer kulturni sistem bez ljudi koji ga aktivno dele/nose zapravo nestaje, svodeći se na „fosilnu mumiju”. (Tartalja, 1976: 142)

8 Smatra se da ne postoji i ne treba da postoji opšta teorija o kulturi ili društvu. Ističe se značaj naučne specijalizacije, pri čemu je sociologija posebna nauka u meri u kojoj je sastav društvenih sistema različit od svih drugih kulturnih sistema. Još neke nauke o kulturi jesu: ekonomija, teorija religije, teorija jezika, teorija umetnosti – kao takođe posebne nauke, iz razloga što im se, kako se navodi, sastavi sistema koje izučavaju razlikuju (*Ibid*: 134).

originalno iskustvo, kako se stiče utisak, nije intencionalno, indirektno iskustvo to jeste, pa u tom smislu neodoljivo podseća još i na Weberovu interpretativno-razumevajuću sociologiju, a tome u prilog ide i sledeće opšte pravilo koje Znaniecki postulira: „Dok opis originalnog iskustva mora biti takav da je proverljiv drugim originalnim iskustvima, opis indirektnog iskustva mora biti takav da je proverljiv i originalnim iskustvom i posmatranjem” (*Ibid*: 172).

Prethodno istaknute (prividne) sličnosti Milića sa Znanieckim biće nešto kasnije relativizovane.

Neophodno je duže se zadržati na Znanieckovom shvatanju načina prikupljanja podataka; ono otkriva ujedno i specifičnosti Milićeve teorije naučnog obaveštenja. Na primer, kada je reč o drugom načinu prikupljanja podataka u sociologiji – posmatranju sociologa, kojem Milić pridaje posve autonoman epistemološki status, fundamentalni princip Znanieckog glasi da u sociologiji (kao i u svakom drugom kulturnom polju), posmatrač kulturnog sistema nezavisnog od njega mora koristiti humanistički koeficijent, te shvatiti da on posmatra vrednosti i aktivnosti, jednako koliko ih doživljava kada konstruiše sistem (*Ibid*: 174). Interesantno je primetiti šta sve Znaniecki uključuje u postupak posmatranja (što se bitno razlikuje od Milićevog shvatanja ovog izvora podataka, i što ujedno predstavlja i stanovište koje Milić u svojoj metodološkoj knjizi kritikuje), pošto se pojam posmatranja ovde shvata u širem, namesto u specifičnom smislu (za razliku od npr. Gooda i Hatta), pa se tako u njega uvršćuju i verbalne aktivnosti i pisani izvori (*Ibid*: 181). Dakle, potpuno oprečno Miliću, ovo proširuje polje sociološkog posmatranja daleko izvan onih društvenih sistema čiji ljudski elementi mogu biti neposredno čulno dostupni posmatraču.

Ipak, Znaniecki smatra da teorijsko znanje dobijeno preko čistog posmatranja nije zadovoljavajuće kao ono gde se kombinuje i znanje dobijeno ličnim iskustvom, mada još uvek ostaje potpuno pouzdano. Štaviše, kada je sociolog suočen sa stranim sistemom veoma različitim od onoga u kojem on sam učestvuje, teorijsko posmatranje je jedini pouzdan pristup. Dok ga on tim postupkom istražuje kao ne-učesnik, bolje je i ne pokušavati da stekne „unutrašnje” iskustvo, zato što bi, u nastojanju da ga stekne, bio isuviše sklon da traži poznata značenja i odnose i da, stoga, ispušta iz vida baš one osobine koje čine sistem različitim od onih koje on poznaje (*Ibid*: 180). Ne sme se zaboraviti da Malinowski u vreme stvaranja ovog stanovišta nije bio poznat kao što će postati kasnije.

Evo o čemu se radi: prema Znanieckom, lično iskustvo drugih ljudi, kao sekundarni izvor podataka, sociologu je dostupno posredno – odnosno putem verbalnog ili pisanog (simboličkog) izraza o njemu, pri čemu je za Znanieckog najbolji od svih sekundarnih izvora podataka naručena autobiografija⁹,¹⁰ (*Ibid*:

9 Pri čemu se ističe da je minimalni obim autobiografije koja može da bude stvarno vredan izvor socioloških obaveštenja 100000 reči – odnosno 300 stranica (*Ibid*: 191).

10 Ovde treba imati u vidu kulminaciju upotrebe biografskog metoda u periodu od 1914–34, koja se poklapa sa periodom dominacije Čikaške škole, kao i značaj ovog (sociološkog) metoda u poljskoj sociologiji, u kojoj je (auto)biografija imala nezamenljivu ulogu, pa i funkciju (*Cf.* Bogdanović, 1993).

191). Posmatranje od strane drugih ljudi, kao sledeći izvor socioloških podataka, jeste od ograničene vrednosti kao izvor sociološki relevantne iskustvene evidencije. Pitanje upotrebljivosti takvog materijala jeste pitanje zainteresovanosti tih aktera za društveni život koji ih se ne tiče neposredno, kao i pitanje selektivnosti i uticaja vlastitih praktičnih stavova na to saznanje (*Ibid*: 193).

Znanički, rekli smo, razumljivo ignoriše doprinos svog zemljaka Malinowskog. Milić, pak, nije ignorisao radove J. Cvijića, J. Erdeljanovića i T. Dorđevića; o prvom je pisao posebne tekstove, druge je kao doktorand navodio u članku koji nije ušao u *Sociološki metod*, zajedno sa R. Redfildom i W. L. Warnerom. (Milić, 1957; cf. Milić, 1956). Ovo nije prekor Znaničkom: ne sme se biti neistoričnim. Tako, prema njegovom mišljenju, u društvenom životu postoje dve vrste profesionalnih posmatrača: književnici i naučnici (Znanički, 1934: 195). Kad su u pitanju pisci, treba imati u vidu da je za sociologiju važan ne pojedinačni slučaj kao takav, nego samo u meri u kojoj on predstavlja celu klasu slučajeva. Znači, deskripcije slučajeva od strane pisaca (u najširem smislu reči) jesu upotrebljive ukoliko su slučajevi tipični, a njihovi opisi validni za celu klasu podataka. Problem je što pisci, obično, nemaju teorijski pristup, pa retko uspevaju da prikažu (ako im je to uopšte cilj) šta je validno za celu klasu slučajeva/poja. Stoga, literarna evidencija može biti korišćena samo kao pomoćna evidencija. U tom smislu, naučnik ne može piščevu interpretaciju da koristi kao induktivnu osnovu za generalizacije na isti način kao podatke o slučajevima koje su posmatrali on ili drugi naučnici, premda mu ona može pomoći u njegovim vlastitim indukcijama – jer, valja priznati, pisci, a posebno romanopisci i dramski pisci, često su bili pioniri koji su otvarali nova područja za posmatranje (*Ibid*: 196). Znanički ovde u ponečemu podseća na Marxa, na njegov pogled na Balzaca i Zolu; inače, namerno ignorisanje Marxa potpuno je očito u njegovoj metodološkoj knjizi, i po (vansaznajnoj?) funkciji verovatno nalikuje Milićevom uključivanju Lenjinovog metodološkog stanovišta u drugo i naredna izdanja *Sociološkog metoda*.

A kako stoji stvar sa razlikama u shvatanju postupaka uzročne analize u stanovištima poljskog i jugoslovenskog sociologa? Kada je reč o odnosu eksperimentalnog i uporednog metoda, Znanički navodi da tamo gde su eksperimenti nemogući, jedini način proveravanja i analize strukture sistema jeste da ga uporedimo sa drugim sistemima slične strukture¹¹ (tj. elemenata) (*Ibid*: 22).

Znanički smatra da se generalizacije, kao poslednji izvor podataka kojeg stvaraju društveni akteri, i koje mogu biti od naučne koristi, dele u dve kategorije: klasifikacije koje se koriste u društvenom životu i norme (*Ibid*: 199). Njegovo shvatanje klasifikacija postalo je predmetom Milićeve razuđene kritike u sedamdesetim godinama, kada je jugoslovenski sociolog dovršavao svoju zamisao sociologije saznanja¹²; ocenjujući različite knjige Znaničkog, on piše

11 Jasno je da i fizičar i biolog jednako moraju da, nakon izvedenog istraživanja, provere da li ono što je otkriveno u laboratoriji važi i u prirodi, ili, savremenijim (npr. Brymanovim) jezikom rečeno – da li dobijeni nalazi imaju „spoljašnju validnost”.

12 Da bi mogao da napiše članak o Znaničkom Vojin, Milić je tada naučio da čita na poljskom jeziku.

da se „ne može smatrati da je tipologija ličnosti iz *Poljskog seljaka*, koja ljude deli na filistre, boeme i stvaraoce, neki značajniji prilog teoriji ličnosti. U sociologiji saznanja, videće se, Znanjeckog su doista zanimale društvene uloge, a ne ličnosti koje ih obavljaju.” (Milić, 1986: 356)

Tako dolazimo do preciznijeg određenja same sociologije, kao nezavisne, induktivne i empirijske nauke, zasnovane na društvenim podacima (Znanički, 1934: 217–8), čime je dedukcija posve zanemarena, i svedena na pomoćan i podređen metod (predvidivim argumentom – osnova svake dedukcije je, u biti, induktivna). Osim toga, tvrdnja da je svakoj teoriji u suštini osnova u empirijskoj stvarnosti empiristički je jednostrana (pri čemu, opet, ne treba biti neistoričan, odnosno prestrog: Znanički razvija svoju zamisao metoda sociologije u vreme prevlasti logičkog pozitivizma u epistemologiji; kada je objavljen *Metod sociologije*, Popper je tek objavio svoju knjigu na nemačkom jeziku, i to sa naslovom koji je naglasak stavljao na istraživanje, a ne na otkriće). U tom svetlu, Znanički kritikuje statističke metode kao metode induktivne generalizacije, nalazeći da se proces formulisanja hipoteza kroz ove metode svodi na formulisanje onakvih pretpostavki koje su pogodne za statističko proveravanje, čime se ugrožava „kreativno razmišljanje” u nauci (*Ibid*: 225–235). Kod Znanjeckog se tako do sada jasno oslikava empirističko shvatanje teorije na epistemološkom, a prenaplašeni induktizam na logičkom planu. Milić na ovo ne obraća dovoljno pažnje: „Treba dodati da je sociologija shvaćena kao teorijska nauka, tj. njen je zadatak da o svom predmetu stvara opšta, nomološka znanja. Idiografizam je odbačen sasvim izričito.” (Milić, 1986: 354) Mi, pak, smatramo da je Znanički u ovom pogledu kontradiktoran, pošto poricanje korisnosti dedukcije u sociologiji ima sasvim specifične posledice po razmatranja o načinu prikupljanja iskustvene evidencije. Miliću je bilo važnije njegovo osporavanje intuicionizma: „Protiv intuicionista, moramo se prisetiti da naučni značaj pojedinačnog slučaja ne leži u njemu samom, već u njegovoj upotrebi u stvaranju opštih pojmova i zakona. Dobro posmatran slučaj je naučno značajan upravo u onoj meri u kojoj je reprezentativan za čitavu klasu slučajeva koji nisu bili tako dobro posmatrani”. (*Ibid*) No, i on je u svojoj kritici nedvosmislen: „Iz činjenice da je svaka društvena pojava na neki način povezana sa svešću učesnika, kao i da su podaci o njoj u velikoj meri posredovani ovom svešću¹³, zaključuje se da su društvene pojave stvarno i objektivno ono što o njima misle učesnici.” (*Ibid*: 364) I dalje: „Nije, razume se, sporna naučna vrednost obaveštenja o subjektivnim shvatanjima i iskustvima delatnih učesnika u raznim društvenim pojavama. Ali to je samo jedan deo iskustvenih obaveštenja potrebnih za njihov objektivni opis i teorijsko objašnjenje. Za naučno objašnjenje neke religije i neke privredne ustanove potrebna su obaveštenja o raznim osobinama ovih društvenih pojava i društvenim uslovima njihovog postojanja koja vernici i privrednici ne smatraju potrebnim, pa ih ni ne uključuju u svoju „definiciju situacije”. (*Ibid*:

13 Naravno, ovo ne treba shvatiti isključivo: pošto su oduvek postojali i posmatrači društvenih pojava, čija se svest razlikovala od svesti učesnika, a u takvom položaju se obično nalazi naučnik kad proučava savremene društvene pojave. No, Milić u svojoj metodološkoj knjizi naglašava značaj primarnog iskustva *sociologa*, a ne proučavanih ljudi.

365) Ni naredni navodi nisu suvišni: „Naučnik može i mora drukčije gledati na društvene pojave, ukoliko se ne zadovoljava ulogom površnog hroničara ili apologeta.” Ili: „Paradoksalno je da je Znanječki zastupao tezu o potrebi potpunog osamostaljenja teorijske nauke od društvene prakse, a istovremeno u pojedinim formulacijama „humanističkog koeficijenta” utapao njen iskustveni vidokrug u najneposrednije oblike konkretne istorijske praktične svesti.” (*Ibid*)

Usredsredimo se sada, sa još više pažnje, na shvatanje postupaka analize uzročnih odnosa koje je razvio Znanječki. Kada je reč o logičkim procedurama, on metod analitičke indukcije (čije razvijanje pripisuje Thomasu, a koji i sam afirmiše) protivstavlja enumerativnoj indukciji (Znanječki, 1934: 251), pri čemu „obe forme indukcije nastoje iznaći opšte i apstraktne istine o pojedinačnim i konkretnim slučajevima, ali dok enumerativna apstrahuje generalizujući, analitička indukcija generalizuje apstrahujući”¹⁴ (*Ibid*: 251). Po njemu, analitička indukcija pogodnija je za otkrivanje varijacija koje mogu biti suštinske za svaki pojedinačni slučaj, pri čemu on ovaj metod naziva još i „tipični metod” ili „metod tipičnih slučajeva”.

Savremena metodologija socioloških istraživanja na analitičku indukciju gleda drugačije. A. Bryman je povezuje sa utemeljenom teorijom (kojoj će kasnije morati da bude posvećena posebna pažnja); vezuje je isključivo za analizu kvalitativnih podataka, smatrajući da se kod analitičke indukcije, kao i kod *grounded theory*, polazi od istraživačkih pitanja, da bi se kasnije, u toku ispitivanja slučajeva, reformulisale hipoteze. Prema Brymanovom mišljenju, i analitička indukcija i utemeljena teorija su iterativne, odnosno karakteriše ih ponavljanje intelektualnih međugri (*interplay*) između prikupljanja i analize podataka. (Bryman, 2001/ 2012: 565) Brymanov pogled na analitičku indukciju sličan je onome kod Znanječkog: „Analitička indukcija je pristup analizi podataka u kojem istraživač traži univerzalna objašnjenja pojava izvodeći prikupljanje podataka dok ne nađe slučajeve koji su inkonzistentni sa hipotetičkim objašnjenjem (devijantni ili negativni slučajevi) pojave.” No, Bryman vezuje analitičku indukciju samo za takozvana kvalitativna istraživanja, shvatajući je, uopšte uzev, logički strože nego Znanječki: „Kao što ovaj kratak obris sugeriše, analitička indukcija je krajnje rigorozan metod analize, zato što je pronalaženje jednog slučaja koji je inkonzistentan sa hipotezom dovoljno da dovede do daljeg prikupljanja podataka ili reformulisanja hipoteze.” (*Ibid*: 567) Ovde Bryman deluje epistemološki anahrono: od Kuhna nadalje široko je prihvaćeno gledište da opovrgavanje hipoteze (pogotovo preko samo jednog slučaja) ne dovodi nužno do njenog odbacivanja, reformulisanja, ili dalje potrage za svedočanstvima¹⁵.

14 „Dok se kod enumerativne indukcije definiše izvesna logička klasa, pa je problem da se nađu osobine zajedničke i distinktivne posebnim objektima koji pripadaju klasi, a koji nisu eksplicitno ili implicitno uključeni u definiciju, kod analitičke indukcije neki posebni objekti se određuju pomoću intenzivnog istraživanja i problem je da se definišu logičke klase koje oni predstavljaju.” (*Ibid*: 249).

15 Da ne bi bili nepravedni prema nama savremenom metodologu, treba navesti i njegovo sledeće zapažanje: „Dva dalja problema analitičke indukcije su vredna pažnje. Prvo, konačna objašnjenja do kojih analitička indukcija dolazi specifikuju uslove koji su *dovoljni* da se

Značaj apstrahovanja i generalizacija u sociologiji navodi nas da se vratimo shvatanju klasifikacija kod Znanieckog. Važnost klasifikacija Znaniecki svakako precenjuje; premda je jasno da one nisu samo sredstvo istraživanja, autor im predaje preveliku ulogu (smatrajući ih sistematskim znanjem o određenom aspektu stvarnosti), za razliku od Milića, kod koga je to jasno nužan, ali ne i poslednji korak u nauci. Ne čudi što Milić klasifikacije razmatra u teoriji naučnog obaveštenja, a ne u okviru teorije naučnog objašnjenja. Tako, dok Znaniecki stavlja znak jednakosti između klasifikacije i teorije (pošto po njemu ona uključuje teorijske zaključke o stvarnosti koje su rezultat ranijih ispitivanja), Milić ne ide toliko daleko, premda priznaje da svaka klasifikacija nužno sadrži i određene teorijske pretpostavke i/ili uvide (Milić, 1978: 253–4). Može se tvrditi da precenjajući značaj indukcije u sociologiji, Znaniecki u tom duhu dosledno prenaglašava i značaj klasifikacija, namesto eksplanatornih stremljenja koji u suštini treba da budu osnovni cilj svake nauke. Što se dedukcije tiče, jasno je da u sociologiji ne postoje apsolutne istine ili aksiomi, ali svakako postoje naučni zakoni, čije postojanje priznaje čak i Znaniecki, pa nam je još manje jasno zašto autor toliko odsečno odbacuje dedukciju.

Empirijski orijentisani sociolozi (u koje očigledno koautor *Poljskog seljaka* sebe ne ubraja) pogrešno smatraju da je poređenje ne samo test, već i način klasifikovanja, poredeći tako različite klase podataka, usput pretpostavljajući da je što je neka karakteristika opštija (tj. zajednička većem broju podataka) ona ujedno i važnija, odnosno suštinska u determinisanju prirode entiteta koji se razmatra. Znaniecki, pak, smatra da postoji puno opštih karakteristika koje su ne-suštinske, a da je posledica prethodne orijentacije (tj. principa da je opšte isto što i značajno) da u svakom polju sociologije postoje brojne drugačije i nezavisne karakteristike (Znaniecki, 1934: 261). Stoga, „analitička indukcija u sociologiji potrebuje principe naučnog apstrahovanja drugačije od komparacije tj. uporednog metoda, principe koji će omogućiti da se prvo formira opšta hipoteza sa samo jedne instance, koja bi se potom proveravala poređenjem sa hipotezama izvedenim iz drugih/ačijih instanci”¹⁶. (*Ibid*: 261). Ovo je, očigledno posve drugačije shvatanje od onih prisutnih i u koncepcijama o *grounded theory* i u Brymanovom shvatanju analitičke indukcije. Znaniecki je izvodio empirijska istraživanja na podacima u kvalitativnom obliku, ali nije morao da zagovara navodne osobenosti takozvane kvalitativne metodologije, na šta savremene sociologe usmeravaju i unutar naučni i širi društveni razlozi.

pojava desi ali retko specifikuju *neophodne* uslove. To znači da analitička indukcija može da pronađe zbog čega ljudi izvesnih karakteristika ili u izvesnim okolnostima postaju ovisnici od narkotika (fokus jedne velike studije preko analitičke indukcije od Lindesmith 1947), ali nam ne dopušta da kažemo zbog čega ovi posebni ljudi postaju zavisnici pre nego drugi u istoj situaciji sa istim karakteristikama. Drugo, ona ne obezbeđuje upotrebljiv vodič (za razliku od utemeljene teorije) koliko slučajeva treba da bude istraženo pre nego što odsustvo negativnih slučajeva i validnost hipotetičkog objašnjenja (reformulisano ili ne) može biti potvrđena.” (*Ibid*)

16 Ti principi su: princip strukturne zavisnosti i princip kauzalnosti, pri čemu prvi vodi zakonima statike, i generičkim klasifikacijama društvenih sistema, dok drugi vodi dinamičkim zakonima i funkcionalnim klasifikacijama društvenih promena (*Ibid*: 262).

Milićeva pozicija je drugačija. Znaniecki naglašava važnost uporednog metoda; Milić ukazuje na važnost klasifikacija u uporednim istraživanjima: „osnovni zadatak uporednih istraživanja trebalo je da bude izrada sistematskih klasifikacija („taksonomskih uopštavanja”) o ovim relativno samostalnim užim delovima društva. Time bi se stvorila sistematska iskustvena osnova za uzročna, funkcionalna i genetička uopštavanja.” (Milić, 1978: 369) I Znaniecki i Milić se ovde naslanjaju na Durkheima, ali Milić prihvata i Durkheimovo insistiranje da pojedine društvene pojave treba uvek proučavati u sklopu globalnih društava, kao najužeg iskustvenog okvira, što Znaniecki nije mogao da prihvati iz već poznatih teorijskih razloga. No, nama se na osnovu prethodnih razmatranja čini da Milić nije priznao ovu ogradu od uporednih istraživanja koju je Znaniecki načinio svojim shvatanjem analitičke indukcije, premda i u njegovom kontekstu svakako u osnovi ostaje uporedno istraživanje. Stoga Milić tvrdi da, „posmatrana u opštem razvoju metodologije društvenih nauka, shvatanja Znanieckog o uporedno-istorijskim istraživanjima znače vraćanje na jedan njihov već prevaziđen raniji vid.” (*Ibid*) Milić će to u drugoj knjizi obrazložiti na sledeći način: „Elementarizam zamisli izrazio se i u shvatanju uporedno-istorijskog pristupa, kojem je zbog odsustva kompleksnog pojma društva i osnovnih stupnjeva u njegovom istorijskom razvoju nedostajao iskustveni okvir za razvojno proučavanje odnosa između društva i saznanja, nastajanja različitih oblika organizacije intelektualnog života, kao i povratnog uticaja ideja na društveni život. Zbog toga je evolucionistički pristup saznanju bio nedovoljno istorijski konkretan, premalo usredsređen na periode u kojima su se u saznanju i njegovoj organizaciji zbivale kvalitativne promene.” (Milić, 1986: 409)

Milićevo shvatanje odnosa teorije i istraživanja neuporedivo je više pod uticajem W. Millsa, nego Znanieckog. Treba imati u vidu sledeće: „R. Mills je izneo nekoliko vrlo dragocenih sugestija o tome kako treba uspostavljati vezu sa teorijom u pojedinačnom istraživanju. On na prvo mesto ističe, iako to ne spada toliko u vezu sa teorijom, ali je najtešnje povezano sa stvaralaštvom uopšte, da treba birati problem koji istraživač oseća životno važnim, o kome ima dubljeg vlastitog iskustva, ili je vrlo zainteresovan za to da ga stekne. Ni u jednoj oblasti stvaralaštva se ne postižu veći rezultati ako se smatra da je svejedno šta će se raditi. Stvaralaštvo zahteva duboku trajnu koncentraciju, koja prožima čitavo ljudsko biće. Da bi čovek mogao da stvaralački dela na bilo kom području, on mora biti intimno duboko zainteresovan za sadržaj svoga rada, mora osećati njegovu važnost i mora imati o njemu dublje lično iskustvo, ili bar želeti da ga stekne. Problemi s kojima se sociologija bavi vrlo su raznoliki i nijedan sociolog nije podjednako za sve predisponiran. Ovim stavom se želi naglasiti značaj istraživačevog primarnog iskustva u stvaralačkoj naučnoj delatnosti. Istraživač treba što neposrednije i potpunije da poznaje opšte uslove u kojima se nalazi predmet istraživanja, kao i njegove osobenosti. Ako se proučavaju društvene pojave u savremenim uslovima, trajnije neposredno posmatranje je nezamenljivo sredstvo za proširivanje i produbljivanje primarnog iskustva. U proučavanju društvenih pojava u prošlosti neposredno primarno iskustvo se mora zameniti sistematskim upoznavanjem opštih istorijskih prilika... Primarno iskustvo iz

kojeg stvara i svaki izvoran umetnik je jedan od izvora naučnikove početne vizije i subjektivni oslonac teorijske misli. Ono se u nauci mora teorijski razvijati i učiniti što racionalnijim, a u istraživanjima sistematski proveravati i objektivizovati, ali se ne može potpuno zameniti nijednim posrednim oblikom saznanja. Snažno i teorijski razvijeno primarno iskustvo je jedna od bitnih pretpostavki stvaralačkog istraživanja. Savremeni sociološki empirizam potkopava oba sastavna dela ovako shvaćenog primarnog iskustva time što se suviše oslanja na vrlo posredne izvore saznanja i što ne razvija široku naučnu kulturu sociologa." (Milić, 1965: 288–289). Ovaj opširan navod bio je neophodan. Ali, ne treba zaboraviti da se Milić posle završavanja svoje disertacije (1958) susreo ne samo sa Millsovom metodološkom knjigom (u originalu izašlom 1959), nego i da je imao uporište u razvijenoj, mada njemu neprihvatljivoj metodološkoj zamisli Znanieckog. No, zbog čega mu je ta zamisao bila u svojoj osnovi neprihvatljiva?

Već su bili pomenuti elementarizam i evolucionizam Znanieckog, koje Milić ne može da prihvati. Ovome se dodaje i saznanoteorijski agnosticizam. (*Ibid*: 358) Ali, Miliću možda više od svega drugog smetaju subjektivizam i zanemarivanje teorije (i s njom povezane dedukcije). Mada Znaniecki nedvosmisleno ukazuje na neophodnost razlikovanja iskustva istraživača od iskustva istraživanih, Milić primećuje da „Znanjeckom kao da se činilo da se samostalni kritički odnos naučnika prema subjektivnom sadržaju proučavanih pojava temelji isključivo na njegovom neposrednom iskustvu i samoposmatranju, a ne prvenstveno na činjeničkom, teorijskom i metodološkom iskustvu nauke koju je usvojio, iako je sam – čak i kad je najveći – doprineo stvaranju vrlo malog njenog dela.” (*Ibid*: 366)

Ovim nisu nabrojane sve razlike zbog kojih je Milić prednost dao Millsu u odnosu na Znanieckog. Uz ostalo, Milić od Znanieckog nije preuzeo zamisao „ponavljanja” – gde je forma akcije ista a funkcija različita; „participacije” – gde postoji funkcionalno jedinstvo akcija, premda su po formi različite; „reprodukcije” – gde su akcije i po formi i po funkcionalnosti iste. Sve ovo kod Znanieckog ulazi u primarno iskustvo, koje naučnik intencionalno stvara, oponašajući aktera čije delanje hoće da istraži, to jest da razume, dok je kod Milića primarno iskustvo kao jedan od četiri najvažnija izvora obaveštenja nekad intencionalno stečeno, ali je nekad ipak deo naučnikovog života i iskustva uopšte, koji/e se kasnije ispostavi kao sociološki upotrebljiv/o. Milić, za razliku od Znanieckog, ne smatra da je primarno iskustvo sociologa nužno povezano sa društvenom akcijom niti sa bilo kakvim delanjem. Odnosno, ponovićemo, Znaniecki smatra da ako je objekt istraživanja u pitanju, primarno iskustvo se umesto akcionim oponašanjem stiće posmatranjem; a posmatranje je za Milića sasvim nezavisan i poseban izvor podataka i istraživački postupak. Iz ovoga sledi da su prema Znanieckom i posmatranje i primarno iskustvo putem pomenutih delanja suštinski isto, samo što predstavljaju različite postupke s obzirom na različit predmet istraživanja. Milić je, stvarajući svoju metodološku zamisao pokolenje kasnije, bio u prilici da se osloni ne samo na doprinose pisaca poput Malinowskog, Redfilda i Warnera, nego i na metodologe kakvi su bili W. Good i P. Hatt.

Good i Hatt, ili vreme priručnika

Mills, kritičar empirizma koji je nesporno uticao na Milića, hvalio je predstavnike empirizma kada su i zbog čega su to zasluživali. P. Lazarsfeld, najznačajniji od njih, Millsov kolega sa Biroa za primenjena istraživanja na univerzitetu Columbia, dobio je najviše pohvala (Cf. Mills, 1959/1964; Bogdanović, 1981). Empirizam je bio značajan pomak u metodologiji socioloških istraživanja. Knjiga W.G. Gooda i P. K. Hatta, *Methods in Social Research*, izvorno je objavljena 1951. godine.¹⁷ Milić je svoju disertaciju započeo pošto je bio prisiljen da napusti JNA 1954.¹⁸ Odbranio ju je 1958.¹⁹ Srpskohrvatski prevod pomenute knjige objavljen je 1966. Decenijama je na Filozofskom fakultetu u Beogradu služila kao deo literature za kolokvijum na Metodologiji socioloških istraživanja, koji se polagao nakon drugog semestra slušanja predmeta, čemu je sledila jednomesečna stručna praksa, kao i podroban razgovor o iskustvima koja su na njoj stečena, i to na početku trećeg semestra slušanja ovog predmeta.

Knjiga Gooda i Hatta, zbog u njoj sadržanog epistemološkog konteksta razmatranih istraživačkih postupaka i integrisanog shvatanja metoda sociologije, bila nam je bliža od novije, Brymanove. U metodologiji se, kao i u drugim normativnim disciplinama znanje razvija sporo. Good i Hatt prethode Brymanu dva pokolenja; manje je važno što nisu mogli da predvide mogućnosti koje pruža internet – njihovi pogledi su, pre svega, kao, uostalom, i mnogi Milićevi, danas epistemološki anahroni. Naglašavaju značaj *proveravanja* teorijskih stavova, sa metodološkim rigorizmom koji će kasnije, posle Kuhna, Lakatosa i Laudana, biti okarakterisan kao jednostran. Po mnogo čemu oni su u ovom pogledu slični H. Zetterbergu, čije je shvatanje odnosa teorije i istraživanja suštinski uticalo na Milića. (Zetterberg, 1954) No, nas ovde zanimaju poređenje i način razmatranja dve postavke iz istraživačko-tehničke oblasti metodologije socioloških istraživanja.

Za razliku od Brymana i velike većine savremenih metodologa, koji u anketna istraživanja uvrštavaju strukturisani intervju i upitnik, odsečno ih odvajajući od nestrukturisanog razgovora (smeštenog u udaljene tzv. kvalitativne metode, dakle i u navodno posve drugačiju istraživačku strategiju), Good i Hatt opravdano kao isti istraživački postupak tretiraju upitnik, spisak pitanja za strukturisani intervju i pitanja otvorenijeg tipa za nestrukturisani razgovor. Milić čini isto, posmatrajući anketu, upitnik i razgovor kao u osnovi isti istraživački postupak. Važnije je nešto drugo. I Good i Hatt, i Milić, oštro razdvajaju posmatranje od razgovora, tretirajući ih kao posve različite načine prikupljanja podataka u sociološkom istraživanju, zbog čega im posvećuju i posebna poglavlja u svojim metodološkim knjigama. Koliko je to, uopšte uzev, opravdano? Pri posmatranju najčešće je prisutno vođenje, ili, bar, slušanje razgovora: značenje

17 Takođe relevantna knjiga C. Seltiz, M. Jahoda, M. Deutch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, izašla je izvorno 1964, kada je prvo izdanje Milićevog Sociološkog metoda uveliko pripremano za štampu.

18 O načinu Milićevog udaljavanja iz JNA, gde je imao čin potpukovnika, vid. Kuljić, 1997.

19 Filozofski fakultet u Beogradu odbio je disertaciju o metodološkim problemima proučavanja društvenih pojava. Disertacija je odbranjena na Pravnom fakultetu. Formalni mentor bio je Radomir D. Lukić, a članovi komisije za ocenu i odbranu Veljko Korać i Mihailo Đurić.

opaženog se bez ovog verbalnog, ne-vizuelnog, momenta, vrlo često ne bi moglo ustanoviti. Jedva da treba reći da je i pri primeni intervjuja kao osnovnog istraživačkog postupka u konkretnom istraživanju, kad god se razgovor izvodi na način koji nije sasvim rutinski, prisutno i posmatranje. Osim toga, u osnovi razgovora, upitniku, ponekad postoje i pitanja ili celi setovi pitanja koja ispitivač popunjava sam/ a, na osnovu viđenog, ne postavljajući ih ispitaniku. Nije sporno da je i kod Gooda i Hatta i u Milićevoj metodološkoj zamisli jasna razlika u naglasku između vizuelno opaženog i onog što se čuje, niti da je u istraživačkoj praksi jedan od pomenutih postupaka obično osnovni. U krajnjoj liniji, često se slušanje pri posmatranju izvodi bez upitnika kao posrednika.

Drugo je pitanje da li se razlikovanje učesničkog i neučesničkog posmatranja²⁰ pokazuje kao izlišno. Good i Hatt pišu da je „svako posmatranje zapravo kvaziučesničko”. Može se u ovom pravcu ići i dalje, primećuju oni, što je njihovu zamisao izvora i načina prikupljanja podataka (kao dela teorije naučnog obaveštenja, kako bi je nazvao Milić) učinilo bitno različitim od Milićeve. Ipak, oštro razdvajanje vizuelnog posmatranja od verbalnog opštenja kao načina prikupljanja podataka zajedničko je obema, razlikujući ih od ogromne većine savremenih metodoloških pogleda na ovo pitanje.²¹

Zadržimo se još trenutak na pitanju (ne)razdvajanja učesničkog od neučesničkog posmatranja. Obično se smatra da nema (kvazi)učesničkog posmatranja pri posmatranju mitinga, koncerta, utakmice, ili, na Balesov način, male grupe kroz poluprozirnu pregradu. (Bales, 1958/ 2009; cf. Ilić, 2014) S druge strane, može se uputiti prigovor ovoj tezi, da je, naime, posmatrač pripadnik publike čak i ako se nalazi u prostorno veoma izdvojenoj loži. Dobro obučeni posmatrač ne bi trebalo da promeni ponašanje pri opservaciji javnog događaja: pitanje je koliko on/a menja strukturu posmatrane grupe. Ako se posmatra sportski događaj, ili politički skup, partijski podoficir neće tražiti od posmatrača da saobrazi ponašanje onome učesnika, ali navijački vođa verovatno hoće. Izvesno je da posmatrač prinuđen da peva, viče ili psuje nije ne-učesnik.²²

Bryman, ili vreme današnje

Znaniecki i Good i Hatt uticali su na nastanak Milićeve metodološke zamisli²³. Alan Bryman je, budući izuzetno uticajan savremeni metodolog, ujedno

20 Pomenuto razlikovanje je u načelu prisutno u obe pomenute metodološke studije, premda sa izvesnom ogradom, pa i relativizacijom kod Gooda i Hatta.

21 Polemike s kraja pedesetih godina još uvek se često navode u novijoj metodološkoj literaturi. (Becker, Geer, 1957; Becker, Geer, 1958; Throw, 1957; cf. Nauman, 2006)

22 Prikladna uputstva za posmatranje javnih događaja izložena su u Branković, 2009 i Vučinić-Nešković, 2013. Redak primer izrazito sistematskog neučesničkog posmatranja celodnevnog skupa izveli su S. Ilić, M. Keveždi, S. Vukojičić, N. Zvijer, Ž. Manić, M. Jadžić i V. Ilić 2005. (Cf. Ilić *et al*, 2012)

23 Po svojoj razvijenosti, celovitosti i razrađenosti Milićevo metodološko stanovište pre predstavlja (kao i Durkheimovo) metodološki sistem, nego zamisao. No, u ovom napisu čuvamo se velikih reči. A. Molnar je svojevremeno primetio da su napisi „urađeni u prepoznatljivom autoritarno-patrijarhalnom maniru koji je svojevremeno krasio pitoreskne TV emisije, poput „Deca Koreje Titu””, (Molnar, 1998)

karakterističan i po širini zahvata, većini ostalih autora nadmoćan predstavnik savremene misli o metodu društvenih nauka, pogodan za poređenje sa Milićem; pri tom on ne samo što oslikava savremeno stanje metodologije socioloških istraživanja, nego ga i menja. Pored ostalog, i nipošto na poslednjem mestu, ne sme se zaboraviti njegov višegodišnji napor na razvoju *mixed methods research* i *mixed approach*, onih kojima nastoji da prevaziđe podelu na kvantitativna i kvalitativna istraživanja koja određuje savremenu sociološku metodologiju. Dalje, njegovo je shvatanje metoda istraživanja u društvenim naukama odabrano ne samo kao po zahvatu najšire, već kao ujedno i najrazvijenije. Pri tome, ima se u vidu metodološka implikacija ovog stava: a koja počiva na uverenju da se suština proučavane pojave najbolje oslikava kada se data pojava posmatra u njenom najrazvijenijem vidu (što je, nasuprot Durkheimu – koji smatra da je pojavu najbolje posmatrati u njenom najrudimentarnijem/najelementarnijem vidu – kao metodološko polazište zastupao Marx). Na taj način, nastoji se ostvariti težnja da se „ispita ceo iskustveni raspon kvalitativnih oblika i kvantitativnih stupnjeva određene pojave”, što V. Milić određuje kao specifičnu osobinu uporednog metoda (Milić, 1965: 657).

Podela na kvantitativna i kvalitativna istraživanja, ipak, istrajava i kod Brymana: njegova knjiga podeljena je na četiri dela, od kojih se dva temeljna i najobimnija posebno bave kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjem. Kako ova distinkcija²⁴ određuje strukturu knjige, valjalo bi nešto reći i o kriterijima na kojima se ona zasniva.²⁵ Kako se navodi, ove dve „istraživačke strategije”²⁶ razlikuju se na tri ravni: kako na ravni prirode veze teorije i istraživanja²⁷ (pri čemu se unapred da naslutiti kojoj se od njih pripisuje induktivni, a kojoj deduktivni pristup stvarnosti), tako i na ravni epistemoloških (za kvalitativna istraživanja vezuje se pozitivizam, a za kvalitativna interpretativizam) i ontoloških razmatranja (pri čemu se prvima pripisuje objektivizam, a drugima

24 Ilić je svojevremeno ocenio da je ova podela na dva pristupa „opšteprihvaćena, ali ne i neupitna”, kao i da određenje kvantitativne, odnosno kvalitativne orijentacije uistinu dosta zavisi od namera i shvatanja njihovih predstavnika (pri čemu su i jedna i druga strana sklone preneglašavanju specifičnosti vlastitih pristupa). (Ilić, 2000). Ilićeva kasnija samokritika pogleda na odnos kvalitativnog i kvalitativnog pristupa izričito je izneta u: Ilić, 2015.

25 Jedva da treba podsetiti da je svojom ulogom u sistematizovanju i akcentovanju sadržaja struktura važnija od nekih izričitih tvrdnji; u slučaju Brymanove obimne knjige struktura se sa ovakvim tvrdnjama poklapa.

26 Laudanov termin; nećemo ulaziti u način na koji ga Bryman primenjuje; zanimljivije nam je da je Milić ignorisao Lakatosovu zamisao istraživačkih programa, kao i Laudonovo shvatanje istraživačkih strategija. Njegova metodološka zamisao ostala je na epistemološkoj ravni na nivou Zetterbergovih shvatanja, bez obzira na njegovu analizu T. Kuhna u „Sociologiji nauke”. (Cf. Zetterberg, 1954; Milić, 1995: 205–212; u potonjoj knjizi može se na navedenim stranicama videti i Milićev odnos prema Lakatosu, dat bar u naznakama).

27 Često razlikovanje navedena dva pristupa na osnovu isticanja usmerenosti kvantitativne orijentacije na proveravanje, a kvalitativne na stvaranje tj. generisanje hipoteza, implicira suštinski razmatranje problema na logičkoj, a ne na epistemološkoj ravni, pa se u tom smislu govori o dedukciji, odnosno o indukciji u društvenom istraživanju, što je distinkcija koja se može prihvatiti samo uslovno, budući da su logička načela nauke u osnovi jedinstvena (Ilić, 2000; u prethodnoj napomeni pomenuto Ilićevo odricanje od ranijih vlastitih stavova vidljivo je u njegovom navedenom napisu iz 2015).

konstruktivizam) (Bryman, 2012: 19). Mada autor na više mesta jasno ističe da je ova podela na kvalitativna i kvantitativna istraživanja u knjizi usvojena „jer predstavlja korisno sredstvo za klasifikovanje (podvukli autori) različitih metoda istraživanja društva” (npr. *Ibid*: 35), i mada i ovde naglašava neophodnost kombinovanja ovih strategija (čemu posvećuje čitavo jedno poglavlje), nama ovo deluje više verbalno (izbegavamo milićevsku reč „pomodno”) i nesrazmerno neubedljivo prema navodno temeljnoj distinkciji. Valjalo bi na ovom mestu biti oprezan; prihvatanje i/ili stvaranje različitih klasifikacija, a time i merila (ukoliko prihvatimo i za Milića karakteristično određenje merenja kao u suštini, mada ne isključivo, usavršavanja i preciziranja klasifikacija) – već je po sebi izraz određenih teorijskih pretpostavki i/ili zahteva²⁸, pa se u tom smislu one (klasifikacije) mogu pojaviti još i kao korisno sredstvo, odnosno izgovor, koji se nastoji predstaviti kao razlog da se njihovo korišćenje ne problematizuje: sve u ime njihove funkcionalnosti, zdravorazumske prijemčivosti, preglednosti, itd. Manje od toga je važno pitanje što već samo opredeljenje za „kombinovanje” ovih istraživačkih strategija *per se* implicira njihovo tretiranje kao bitno različitih (i to u gore pomenutom, dakle i epistemološkom i ontološkom smislu), u čemu je autor, dakle, do kraja studije dosledan.²⁹

Možda će prethodno iznete napomene postati uverljivije ukoliko se ima u vidu da Bryman, premda navodi tri najvažnija kriterija pri evaluaciji društvenih istraživanja uopšte (*Ibid*: 46), nešto kasnije (*Ibid*: 48–49) ističe kako oni važe uglavnom za kvantitativna istraživanja, dok se za kvalitativna predlažu drugi kriteriji. Ne treba posebno isticati da je ovakve interpretacije lako dovesti u pitanje nalazom da su kriteriji naučne upotrebljivosti iskustvene evidencije isti kojim god da se postupkom prikupljanja podataka došlo do njih (naravno, ako je reč o naučnim izvorima iskustvene evidencije), te da epistemološki kriteriji u tom smislu ne prave razliku između „prirode”, niti forme podataka. Pa ipak, ovakav stav ne čudi. Nešto kasnije (*Ibid*: 380) Bryman ističe distinktivna područja interesovanja kvalitativnih istraživanja, od kojih posebno izdvaja pet najvažnijih: viđenje iz perspektive ispitanika, opis i kontekst, proces, fleksibilnost i odsustvo strukture, te koncepte i teorije kao proizvode istraživačkog procesa. Sa druge strane, pak, četiri glavna područja interesovanja kvantitativnih istraživanja jesu, po Brymanu, merenje, kauzalnost, generalizacija i replikacija. U tom smislu, valja imati na umu da je ovakvo podvajanje ciljeva koji se nastoje postići u svakoj od ovih orijentacija posledica pre radikalizacije oba stanovišta (a kojoj je doprinela višedecenijska debata i posledična potreba da se insistira na razlikama, namesto na sličnostima ovih pristupa) nego imanentnih epistemoloških pretpostavki i karakteristika metoda istraživanja koji su svojstveni jednoj, odnosno drugoj istraživačkoj orijentaciji – budući da je reč o u osnovi jedinstvenom metodu

28 O čemu jasno svedoči činjenica da se „svaka dublja promena teorijskih i metodoloških shvatanja u nekoj nauci odražava (se) i u sistemu njenih klasifikacija i merenja” (Milić, 1978); o ovome je bilo reči o ulozi klasifikacija u metodološkom shvatanju Znanieckog.

29 Nipošto samo on: ne izbegavamo da svesno iznesemo vrlo odsečnu ocenu da je gotovo celokupan sadržaj gotovo svih napisa objavljenih u časopisu *Journal of Mixed Methods Research* prožet radikalnim podvajanjem kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, koji se vide i primenjuju kao suštinski odvojeni, različiti i komplementarni.

sociologije. Odricanje zainteresovanosti za uzročne veze i generalizovanje (i naučne zakone uopšte) kvalitativnim istraživanjima predstavlja suštinsku sličnost ove tradicije sa istorizmom³⁰, pa joj se u tom smislu pripisuju i zainteresovanost za interpretaciju ispitanikovog iskustva, kao i opis – što, jasno, može, ali ne mora, biti slučaj u konkretnom istraživanju rađenom na kvalitativnoj građi.

Premda Bryman nedosledno, odnosno naizmenično koristi termine „tehnika”, „instrument” i „metod” istraživanja (o čemu će nešto kasnije biti reči), treba istaći da je autor ipak oprezniji kada se radi o razlikovanju istraživačkog metoda i *research design*-a³¹. Naime, kada je reč o „dizajnu” istraživanja, radi se najpre, kako autor navodi (*Ibid*: 44) o različitim okvirima za prikupljanje i analizu podataka, pri čemu je on povezan i sa kriterijima koji su primenjeni pri evaluaciji društvenog istraživanja. Dalje, Bryman razlikuje pet istraživačkih „dizajna”: eksperimentalni i kvaziekperimentalni dizajn; *cross-sectional design* (poprečni presek, najčešće u formi anketnih istraživanja); longitudinalni dizajn; dizajn studije slučaja i komparativni dizajn. Dok izbor dizajna istraživanja odražava odluku o prioritetoj dimenziji istraživačkog procesa, istraživački postupak (u Brymanovoj terminologiji: metod) predstavlja „jednostavno samo tehniku prikupljanja podataka” (*Ibid*: 46), koja podrazumeva tj. uključuje specifičan instrument.

Bryman uočava probleme u klasifikaciji istraživačkih postupaka i postupaka analize uzročnih odnosa kojima smo ranije u ovom tekstu posvetili pažnju. On *cross-sectional design* uglavnom povezuje sa anketnim istraživanjima (upitnikom i strukturisanim intervjuom, strukturisanim posmatranjem, ali i analizom sadržaja, zvaničnom statistikom i dnevnicima – kao, u skladu sa njegovom terminologijom, *metodima*), dok za *design* studije slučaja veli da se (neopravdano) povezuje samo sa kvalitativnim istraživanjima. U tom smislu, kako dalje osnovano zapaža, u slučajevima kada je izučavanje bazirano samo na kvantitativnom istraživanju, jako teško je odrediti da li ga je bolje okarakterisati kao studiju slučaja ili kao *cross-sectional research design*. Manje umesan odgovor predstavlja sledeći stav: da bi dato istraživanje bilo klasifikovano među *design* studije slučaja, neophodno je da slučaj bude jedinica, predmet analize, a ne samo uzorački okvir, jer bi u ovoj drugoj situaciji kriterij bio toliko širok da bi se gotovo svaka studija mogla u izvesnoj meri smatrati studijom slučaja. Ipak, čini nam se nedovoljno diskriminativnim kriterij po kome jedinica analize, a ne neka imanentna karakteristika dizajna, postaje ključ za njegovo određenje. I sam

30 Kad je reč o odnosu prema istorizmu, T. Kuljić i V. Ilić su u svom uvodnom ogledu za Milićev *Festschrift* opravdano ukazali da je slavjenik olako i bez osnova odbacio Rickertovo stanovište koje se može epistemološki braniti; tim je manje razumljivo kako su i zašto iz svog razmatranja mogli da ispuste celu jednu od pet oblasti sociologije kojima se V. Milić duže vremena i na celovitiji način bavio. Mislimo na pitanja društvene strukture i društvene pokretljivosti. (Kuljić, Ilić, 1993)

31 *Research design* se neretko u našem jeziku prevodi kao „nacrt istraživanja”, ali, budući da se u ovom kontekstu takvo značenje ne podudara sasvim sa Brymanovom definicijom samog koncepta, kako bismo ostali verni originalu, izraz ćemo koristiti u njegovom izvornom obliku. Mislimo da ne bismo pogrešili čak ni kad bismo ga, razmatrajući njegovu knjigu, preveli kao struktura istraživanja.

svestan tog problema, autor ističe da je neophodno, kako bi se izbegla situacija u kojoj bi studija slučaja kao dizajn bila ništa (odnosno sve), da istraživanje u okviru nje karakteriše zanimanje istraživača za karakteristike pojedinačnog slučaja, pa dalje zaključuje da je u tom smislu idiografski pristup njegova neophodna *differentia specifica*, dok nomotetski pristup ostaje specifičnost *cross-sectional* dizajna³² (*Ibid*: 69). Ne možemo a da ne primetimo da ovakav zaključak ne bi bio osnovan da je autor uključio višestruki metod slučaja u podvrstu u okviru dizajna *case study*, namesto u uporedni dizajn kao zaseban tip, budući da prvopomenuti nesporno teži van granica pojedinačnog, čime bi, pretpostavljamo, čitava navedena tipologija bila ugrožena, i to u meri u kojoj bi preklapanje kategorija bilo jedan od najvećih izazova za klasifikovanje. Sa druge strane, ponovo se može pokušati dovesti u pitanje opravdanost stavljanja znaka jednakosti između *metodološkog* individualizma (u ovom slučaju fokusa na pojedinačan slučaj) i idiografskog pristupa, mada o tome, na ovom mestu nažalost, ne može biti daljeg govora. Bryman još piše o komparativnom/uporednom dizajnu, koji podrazumeva izučavanje dva kontrasna slučaja, odnosno dva slučaja istovremeno, pomoći manje više identičnih metoda. Kako i uporedni dizajn može biti kvalitativan (kada postaje *multiple-case study*) i kvantitativan (kros-kulturna i kros-nacionalna istraživanja), razlika između *research designs* se dalje razvodnjava³³.

Bryman je, nije suviše ponoviti, pogodan za poređenje sa Milićem, zbog razloga iznetih na početku ovoga odeljka. Za razliku od potonjeg, on afirmiše danas gotovo opšteprihvaćenu podelu na kvalitativnu i kvantitativnu metodologiju, kao različite i komplementarne. Zagovara kombinovanje ovih „strategija”, umesto integralno shvatanje sociološkog metoda. On (kao i metodolozi empirizma o kojima je pre dva pokolenja pisao C. W. Mills) izbegava sam pojam „sociologija”, dajući prednost pojmu istraživanje društva, koji je sadržan u većini naslova njegovih metodoloških knjiga. Zapostavljajući sociologiju, on, po prirodi stvari, olako koristi reč metod, budući da je specifičnije određenje tog pojma vezano za suštinu same sociologije. Milić nije uzalud u svojoj metodološkoj knjizi posvetio celo poglavlje pojmu sociologije i osobinama njenog metoda (Milić, 1978: 233–254), nazivajući posebne „metode” (za razliku od metodologa empirizma) ne tehnikama, nego postupcima. Bryman, sa svoje strane, metod, tehniku i instrument skoro da poistovećuje, razlikujući od njih (kvalitativnu ili kvantitativnu) istraživačku orijentaciju³⁴, a izdvajajući dizajne u posebnu kategoriju.

32 Bryman zapravo smatra da, kada je dominantna strategija kvalitativna, studija slučaja teži induktivnom pristupu odnosu teorije i istraživanja, dok je u slučajevima kada je istraživanje u formi studije slučaja kvantitativno, ova orijentacija radije deduktivna. Istu logiku primenjuje i na eksperimentalni i *cross-sectional* design (*Ibid*: 69). Ovo je, najblaže rečeno, neopravdano jednostrano.

33 Osim toga, ovde se ne uviđa da u osnovi svako istraživanje, bez obzira na kvalitativno/kvantitativnu orijentaciju, metod ili način prikupljanja iskustvene evidencije, može biti (a po Miliću je to čak i poželjno) uporedno zasnovano, a da time ne izmeni suštinu.

34 Ne bismo, rekosmo, da ispitujemo odnos Brymanove upotrebe pojma istraživačka strategija prema Laudanovom izvornom određenju.

Obojica autora pokušavaju da epistemološki zasnuju svoje metodološke zamisli. Bryman je tu jednostran i površan, a V. Milić anahron, ne samo posmatrano iz sadašnje perspektive, nego i u okviru svog vremena. Milić nije pogrešio kada je, pripremajući drugo izdanje *Sociološkog metoda* (objavljeno 1978), u njega uključio analizu Lenjinovog razvoja kapitalizma u Rusiji³⁵. Pogrešio je što je ignorisao doprinose koje je filozofija društvenih nauka (ili, njegovim rečima, teorija naučnog saznanja, epistemologija) postigla od vremena odbrane njegove disertacije (1958) i objavljivanja njenog prvog izdanja 1965. Zetterberg je već 1978. bio *passé*. No, Milićevo epistemološko zasnivanje metodološke analize istraživačkih postupaka i postupaka analize uzročnih odnosa u sociologiji neuporedivo je čvršće, temeljnije i produbljenije od onoga koje karakteriše savremene metodologe, nipošto samo Brymana. Ono podseća na Durkheima; za razliku od monografija, udžbenika i priručnika koje pišu savremeni metodolozi, Milićeva metodološka knjiga sadrži dve stotine stranica na kojima se razmatra istorija misli o metodu sociologije. Produbljeno shvatanje konkretnih postupaka istraživanja i analize zasnovano je na njihovom širokom (mada već u ono vreme donekle anahronom) epistemološkom utemeljenju. Pomenuta epistemološka razmatranja izrastaju iz vrlo zahtevno postavljene i izvedene izvorne analize razvoja misli o metodu sociologije. Osnov za ova proučavanja bilo je uverenje u opravdanost sociologije, a ne disciplinarno neodređenih *istraživanja društva*. U tom smislu, Milićevo metodološko delo jeste ukorenjeno u nekonformističku i neprakticističku tradiciju koja istraživanjima društvenih pojava omogućuje da prodru ispod površine i da pokažu šta se nalazi sa onu stranu (i u stručnoj) javnosti i privida, koje stvara društveno-integrativna misao.

Odnos Grounded theory i sekvencijalne analize – logičke procedure, odnos istraživanja i teorije

Vojin Milić neretko je kroz svoju metodološku knjigu isticao značaj sekvencijalne analize. Bryman, pak, namesto toga, afirmiše utemeljenu teoriju (*grounded theory*). Osnovno pitanje sa kojim se suočavamo u ovom odeljku tiče se podudarnosti ova dva koncepta, odnosno postupaka koje označavaju, a pre svega razlike među njima. U toj analizi nezaobilazan je i širi kontekst ovakvih razmatranja, koji se sastoji zapravo u pitanju prirode veze između teorije i iskustvenog istraživanja. Premda je o tome bilo reči već ranije, nije opterećivanje čitaoca ako se ponovo istaknu neke od osnovnih nalaza.

Što se Milića tiče, u poglavlju „Istraživanje i teorija” (281–292 str. *Sociološkog metoda*, izdanja iz 1965.), kumulativnost se ističe kao opšte načelo razvoja naučnog saznanja. Ovo je bitno u meri u kojoj kumulativnost podrazumeva nastojanje da se pojedinačna *istraživanja* povežu sa postojećim naučnim znanjem, koje je u teorijskoj nauci uopšteno i sistematizovano u naučnoj *teoriji*. Ipak, kako taj proces nimalo nije lak (u epistemološkom, naravno, a

35 O njegovoj oceni Lenjinove dijalektike u drugom izdanju *Sociološkog metoda* nismo skloni da se ovde izjašnjavamo.

ne u psihološkom smislu), budući da se novo saznanje ne može automatski, dakle sa lakoćom, integrisati u već postojeći naučni fond saznanja određene nauke, kako zbog nedovoljne logičke izgrađenosti i iskustvene protumačenosti pojedinih teorija (pitanje blisko povezano sa postupkom operacionalizacije), tako i usled prakticizma i empirizma u naučnim istraživanjima (koja su neretko bez ikakvih teorijskih ciljeva i usmeravanja), između teorije i istraživanja postoji nesporan „jaz”, bar kada je sociologija u pitanju. Pošto kritikuje i karakteriše kao jednostrana oba preovlađujuća načina povezivanja teorije i istraživanja (hipotetičko-deduktivni pristup, kao i skupljački empirizam), Milić nalazi da je osnovni princip i načelo zapravo u što aktivnijem odnosu teorije i istraživanja, i to u svim njegovim fazama (a ne samo u planiranju, ili u finalnom stadijumu obrade i analize podataka), za šta se kao ilustrativni primer navodi primena sekvencijalne analize u (dugotrajnom) posmatranju. Sekvencijalna analiza određuje se kao „elastični metodološki postupak”, kojim se teorijska razmišljanja uključuju u celokupni proces prikupljanja podataka, čime se jasno ističe da se njena uloga ne iscrpljuje u pukom povezivanju sa istraživanjem koje ima razvijenu hipotetičko-deduktivnu osnovu samo radi stvaranja provizornog plana istraživanja. Sekvencijalna analiza u tom smislu ne dopušta krut odnos teorije prema istraživanju – odnosno svodenje istraživanja na proveravanje hipoteza izvedenih iz teorijskog okvira razvijenog pre samog procesa prikupljanja podataka. Ona kao postupak povećava meru u kojoj se prikupljena iskustvena građa aktivno analizira i koristi, u svrhe modifikovanja ili, čak, građenja teorije, budući da, kako Milić ističe, svako istraživanje na kraju proizvodi daleko veći obim iskustvene građe od onog koji je teorijski predviđen i koji se uopšte može iscrpiti samo jednom analizom. Sekvencijalna analiza ima još jednu funkciju – radi se o uočavanju i/ili otklanjanju grešaka koje nezaobilazno nastaju u toku procesa prikupljanja podataka, a pošto se i sama odvija etapno, ona smanjuje verovatnoću previđanja greške čije bi zapostavljanje ugrozilo čitavo istraživanje. Tako sekvencijalna analiza zahteva da odnos teorije i istraživanja bude otvoren, u smislu da se hipotetički okvir menja u toku celokupnog procesa prikupljanja podataka, čime se provizornost primarnog plana istraživanja nadilazi i poboljšava shodno novim empirijskim nalazima koji su u stanju da, u najradikalnijim slučajevima, u potpunosti preusmere fokus i tok istraživanja. Sve ovo nije novo – Merton je takođe insistirao na značaju aktivnog i dvosmernog odnosa teorije i istraživanja, ističući čak načine na koje nalazi dobijeni istraživanjem iz korena mogu da mu preusmere tok, ali i dovedu u pitanje teoriju kojom je ono vođeno. Empirijskom istraživanju on dodeljuje jednu posve aktivnu ulogu, nalazeći da ono vrši barem četiri različite funkcije: inicira (uzgredno otkriće i naizgled nepravilni podaci), reformuliše (proširenje teorije na do tada zanemarene činjenice), skreće (novi metodi istraživanja upućuju na nove teorijske probleme) i razjašnjava (u smislu preciznije operacionalizacije pojmova) teoriju (Merton, 1979). Teorije srednjeg obima sasvim su kompatibilne sa ovakvim poimanjem, u meri u kojoj predstavljaju dovoljno fleksibilan teorijski okvir za ostvarivanje ovakve povezanosti teorije i istraživanja – naime, dovoljno su apstraktne da mogu da posluže kao teorijsko usmerenje istraživanja, ali i dovoljno konkretne

i iskustveno protumačene da mogu biti neposredno proverene nalazima koji se dobijaju istraživanjem.³⁶ Sekvencijalna analiza bi u tom smislu sasvim dobro poslužila ovoj funkciji.

Inače, slažemo se sa savremenim metodolozima (mada oni vrlo retko izričito pominju sekvencijalnu analizu) da *grounded theory* i sekvencijalna analiza, ma koliko bile slične, nisu isti postupak. *Grounded theory* je forma teorije (iako se u nekim interpretacijama insistira na tome da je ona postupak istraživanja), o čemu svedoči i sam naziv, dok je sekvencijalna analiza postupak analize (a po Milićevom mišljenju, i prikupljanja i sređivanja) iskustvenih podataka, i ona kao takva može da se primeni u bilo kom obliku teorijskog i empirijskog istraživanja (bilo da je ono do u detalje teorijski osmišljeno, bilo da mu je teorijska osnovica sasvim razvodnjena, ili implicitna). U tom smislu, *grounded theory* podrazumeva implicitno u sebi postupak sekvencijalne analize (iako o tome savremeni autori poput Brymana po pravilu ne govore), budući da se neprestano insistira na tome da je ona nastala stalnim uzajamnim odnosom teorije i empirije. Problem je, pak, u logičkoj osnovi. *Grounded theory* danas se povezuje gotovo isključivo sa kvalitativnom istraživačkom orijentacijom (koju Bryman poistovećuje sa induktivnim pristupom), koja je, navodno za razliku od kvantitativne, dovoljno fleksibilna da sebi može dopustiti neprestano modifikovanje i ponovno proveravanje izvesnih teorijskih sadržaja – koji u tom smislu, prema preovlađujućem nama savremenom mišljenju, još ne čine solidnu teorijsku osnovicu kakvu, navodno, imaju „kvantitativna istraživanja” kao svoju inherentnu osobinu.³⁷

Treba naglasiti da Bryman, kao i toliki drugi, neopravdano *grounded theory* povezuje (gotovo) isključivo sa kvalitativnom istraživačkom orijentacijom. Miliću se, sa druge strane, može zameriti što sekvencijalnu analizu nije dovoljno razradio za svaki istraživački postupak, već ju je radije tehnički i smisaono vezao za posmatranje (i to ono dugotrajno). W. C. Mills, za koga sve vreme tvrdimo da je uticao na Milića, u ovom je pogledu bio znatno otvoreniji, smatrajući da sekvencijalna analiza može i treba da se primeni u bilo kom obliku teorijskog i empirijskog istraživanja³⁸ (Mills, 1959/ 1964).

Sekvencijalna analiza podrazumeva postojanje makar i provizorne, sadržinski nepotpune i logički nedovoljno razrađene, ali, ipak, prisutne teorijske usmerenosti istraživanja – inače bi ona sama kao postupak bila obesmišljena. *Grounded theory* povezana je sa teorijski nezasnovanim istraživanjem, (Cf. Pejić, 2015) i Bryman ju definiše na sledeći način: „To je teorija koja je izvedena iz podataka, sistematski prikupljana i analizirana tokom istraživačkog procesa. U ovom metodu, proces prikupljanja podataka, analiza i eventualna teorija blisko su povezani” (Strauss and Carbin, 1998: 12, navedeno prema: Bryman, 2012: 387). Tako se ističu dve osnovne specifičnosti *grounded theory*: povezana je sa

36 Posve je vidljiva veza sa danas anahronim Zetterbergovim i Milićevim shvatanjem *proveravanja* teorijskih stavova u strogom smislu reči.

37 Kvantitativna istraživanja, po istom danas preovlađujućem shvatanju, suštinski služe samo ili gotovo isključivo za proveru hipoteza koje su formulisane pre istraživačkog postupka.

38 Nešto ranije se videlo da prihvatamo Millsov stav.

izvođenjem teorije iz podataka, a sam proces njenog nastanka iterativan je i rekurzivan – što znači da se proces prikupljanja podataka i analiza dešavaju „u tandemu” (zajedno), stalno referišući iznova jedno na drugo (*Ibid*: 387). Bryman pominje nesaglasnost stavova o tome šta je *grounded theory* – prema nekima, to je metod ili pristup kvalitativnom/og istraživanju/a, dok prema drugima (kojima je Bryman bliži) *grounded theory* nije teorija, već pristup generisanju teorije iz podataka (i to uobičajeno podataka u kvalitativnom obliku, premda se napominje da ju je moguće primeniti na različite tipove podataka). Iako je to strategija generisanja/ izvođenja teorije iz podataka, u praksi se češće dešava da pristupi koji je koriste radije generišu koncepte, nego čitave teorije kao takve, iz podataka.³⁹ (*Ibid*: 387).

Ovakvo stanovište teško je odbranljivo, budući da ostavlja previše prostora za uticaj vrednosti i proizvoljnosti prilikom odabira podataka – pa se proveravanje (ili „proveravanje”) teorije sasvim izvesno ovim putem ne može izvesti. Ovo drugo autoru verovatno ne smeta jer kvalitativnim istraživanjima najčešće odriče mogućnost proveravanja hipoteza/teorije. Bryman se ovde vraća analitičkoj indukciji koju pominje Znaniecki – smatrajući da je teorija opovrgnuta čim istraživanje naiđe na prvi slučaj koji je demantuje. Ako se posmatra iz perspektive savremene filozofije nauke (Milić bi rekao: epistemologije), ovakvo shvatanje nije manje anahrono od ceterbergovskih pogleda našeg sociologa, nastalih dva pokolenja ranije.

Ponovićemo, jer je značajno, opet: Bryman eksplicitno ističe da većina kvalitativnih istraživača smatra da teorija treba i da proizilazi iz prikupljanja podataka i njihove analize (*Ibid*), kao što i naglašava da zagovornici *grounded theory* (koju označavaju kao čest pristup analizi kvalitativnih podataka) posebno ističu važnost dopuštanju teorijskim idejama da proizađu iz evidencije. Pošto smatra da je deduktivni postupak nekompatibilan sa kvalitativnim istraživanjima, Bryman ne može da vidi značaj sekvencijalne analize, gde prikupljanju podataka prethodi teorija, barem u nerazvijenom obliku, dovoljno fleksibilna da je povremeni preseki stanja na terenu mogu posve opovrgnuti, ili čak sasvim promeniti smer, pa i predmet, istraživanja, kao i prirodu potrebnih podataka. Ovo induktivno shvatanje kvalitativnih istraživanja nedovoljno uočava potrebu za teorijskim usmeravanjem procesa prikupljanja podataka, i ne vidi se

39 U sledećem poglavlju svoje nadasve uticajne knjige Bryman razmatra uzorkovanje u kvalitativnim istraživanjima i ističe razliku između namernog i teorijskog uzorkovanja, pri čemu se drugo tretira kao podvrsta prvog, a vođeno je potrebom za generisanjem i usavršavanjem iz empirije nastajuće teorije i konceptata. Ono je sekvencionalno/ višestruko, i povezano je sa *grounded theory* (pri čemu Bryman napominje da su se Glaser i Strauss zalagali za njega), budući da je osnovni princip koji je u ovakvom uzorkovanju javlja zapravo „teorijsko zasićenje”, koje implicira da prikupljanje podataka ovom strategijom teorijskog uzorkovanja prestaje onda kada novi podaci više ne stimulišu nova teorijska razumevanja, niti nove dimenzije glavnih teorijskih konceptata – dakle kada su relevantne kategorije zasićene (*Ibid*: 440). Za razliku od slučajnog uzorkovanja, ovo uzorkovanje nije jednokratno – već je višestapno, jer kao što je i inače slučaj sa *grounded theory*, podrazumeva stalan proces kretanja „napred-nazad”, od teorije ka podacima, i obratno (dakle od uzorkovanja do teorijske refleksije, i obratno). U tom smislu, *grounded theory* teško je spojiva sa statističkim uzorkovanjem.

na koji način se ovim putem uopšte može izbeći bespotrebno gomilanje posve nekorisne građe. Ne vidimo, štaviše, uopšte način na koji je ovakvo istraživanje (bez ikakvih teorijskih i opštih smernica) izvodljivo. U pitanju je, dakle, ono što je Milić nazivao skupljačkim empirizmom.

Sa druge strane, sekvencijalna analiza nije imanentno povezana sa isključivo kvalitativnim istraživanjima. Osim toga, ona po Miliću podrazumeva „naizmenično indukciju i dedukciju, analizu i sintezu, apstrakciju i konkretizaciju”. Milić je ovde sasvim blizak Millsu, kao i marksističkim filozofima poput Karela Kosika.

Grounded theory i sekvencijalna analiza nisu isto. Iako je kod utemeljene teorije jasan tok samog procesa, uopšte nije jasno kako on počinje (imajući u vidu insistiranje na indukciji, i na pukom opštem istraživačkom pitanju koje bi onda trebalo da predstavlja smernicu prikupljanja podataka). Odakle mogu da proisteknu istraživačka pitanja, ako ne iz nekih, makar i maglovitih, teorijskih ideja? Dva postupka kojima je posvećen ovaj odeljak nisu isto, iako sama razrada pomenutih postupaka navodi da na to pomislimo.

Pitanje je, takođe, u kojoj meri *grounded theory* (kao i sekvencijalna analiza) podrazumeva(ju) formulisanje (u slučaju *grounded theory*), odnosno otpočinjanje od (u slučaju sekvencijalne analize), teoriju/e srednjeg obima, kako bi uopšte bile u toj meri empirijski proverljive. Posle T. Kuhna je jasno da teoriju na visokom nivou apstrakcije nije moguće (barem ne neposredno) ugroziti empirijom. Milić je, i tri i po decenije posle Kuhna⁴⁰, mislio da je moguće povezati istraživanje sa visokim nivoom apstraktnosti i sa vrlo čvrstim hipotetičko-deduktivnim okvirom sa sekvencijalnom analizom, a da se ova kao postupak u tom procesu sasvim ne obesmisli. Ovo je još jedan od njegovih epistemoloških anahronizama. Ali, da ga je prevazišao, napustio bi klasično marksističko uverenje da su činjenice na strani opšte teorije društvenog razvoja koja čini jednu od osnova doslednog marksizma *in toto*.

Sa druge strane, važno je istaći da je Milić potpuno u pravu kada piše da uzajamno aktivan dvosmeran odnos teorije i istraživanja ne bi trebalo da je osobenost samo neke faze u istraživanju ili nekog postupka (imamo ovde u vidu *grounded theory*, odnosno takozvana kvalitativna istraživanja koja je, kao postupak, primenjuju), već svakog teorijski utemeljenog istraživanja (što bi trebalo, i što, protivno retorici zagovornika utemeljene teorije, jeste, u krajnjoj liniji, svako naučno istraživanje), i u tom smislu je jugoslovenski metodolog iz dvadesetog veka sasvim na nivou (ako ne i iznad) metodološke misli s početka dvadeset prvog stoleća.

Umesto zaključka

Naša metodološka analiza dovela nas je, preko naučno-istorijskog ispitivanja, do sistematike. Odnos različitih izvora podataka, primarnog iskustva i posmatranja, posmatranja i razgovora, sekvencijalne analize i utemeljene teorije, iziskuju u ovom zaključnom odeljku i sledeću dopunu.

40 Treće izdanje Sociološkog metoda, ono iz 1996, samo se u jednoj rečenici razlikuje od drugog.

Razvijena i osmišljena teorija naučnog obaveštenja najčešće nedostaje u savremenim udžbenicima i priručnicima metodologije socioloških (i širih društvenih) istraživanja. To je povezano sa ignorisanjem klasika: poznavanje klasika znači ne samo kontinuitet, nego i prepreku svođenju nauke na njenu praktično-tehničku svrhu. Razvijena društvena nauka zasniva se na poznavanju istorije, teorije i metoda. Durkheim je danas, upozoravaju Mimica i Vuletić, pogotovo zaboravljen (Mimica, Vuletić, 1998). Njegov opšti pristup sociološkoj metodologiji, odnosno posebno razdvajanje „pravila” koja se odnose na posmatranje, objašnjavanje i dokazivanje „društvenih činjenica” (odnosno sistematsko epistemološko zasnivanje sociološke metodologije i autonomno razmatranje problema teorije naučnog obaveštenja i teorije naučnog objašnjenja), uglavnom se danas ne primenjuje. Vojin Milić ga je primenjivao.

„Dirkemovski” pristup ovome pitanju ne isključuje dileme. Neki od postupaka analize uzročnih odnosa (a najčešće se ovde pominju eksperiment i kvaziekperiment, multivarijantna analiza, uporedni metod, funkcionalna analiza, metod slučaja i biografski metod) međusobno su slični do te mere da gotovo da se preklapaju. Na primer, nije lako napraviti razliku između biografskog metoda i metoda slučaja, ukoliko ovaj drugi primenimo na analizu nekog pojedinca. Još važnije, biografski metod i metod slučaja izvesno su ne samo postupci analize uzročnih odnosa, nego i istraživački postupci (što znači da spadaju i u teoriju naučnog obaveštenja i u teoriju naučnog objašnjenja). No, vratimo se na ovom mestu razmatranju odnosa metoda slučaja i biografskog metoda. Obično se piše da je metodu slučaja svojstveno omogućavanje uvida u celinu pojave, te, ukoliko se ona proučava u savremenim uslovima, i nužan uvid u njen kontekst, što omogućuje njeno sagledavanje u razvojnom pogledu. Izvori podataka su raznovrsni, od onih stvorenih za ciljeve konkretnog istraživanja, do korišćenja već postojećih obaveštenja. Međutim (ovde se treba pozvati na M. Bogdanović kao na nesporni autoritet; Bogdanović, 1993), imajući u vidu raznovrsnost izvora podataka (a Bogdanović je ističe kao konstitutivnu osobinu metoda slučaja), i biografski metod, koji jednako, u istoj interpretaciji, počiva na analizi ne samo ličnih podataka nego i onih iz institucionalnih izvora (težeći time, opet, obuhvatanju konteksta i širine proučavanog) i, u tom smislu, široj iskustvenoj osnovi, ne vidi se kriterijum pomoću koga bi se ova dva postupka iole odsečno razdvojila. Naravno, uvek se može pozvati na naglasak, što, iskreno govoreći, jeste pre retorički izlaz, nego metodološki argument.

Ovo i slična pitanja pokreću se samo u vezi sa epistemološki utemeljenim zamislama metodologije društvenih nauka, kakva je Milićeva, a kakvi su i radovi M. Bogdanović. U većini savremenih udžbenika i priručnika metodologije društvenih nauka ona se ne postavljaju. Ne samo što se biografski metod i metod slučaja ponekad i u ponečemu preklapaju, i u samim istraživanjima, i na ravni metodoloških promišljanja. Takođe se bar delom preklapaju i višestruki metod slučaja i uporedni metod, kada je uporedni metod *case-oriented*. A kada je uporedni metod *variable-oriented*, on se preklapa sa multivarijantnom analizom. Budući da svi postupci analize uzročnih odnosa (osim, samo donekle, funkcionalne analize) primenjuju logiku eksperimentalnih istraživanja, može

se postaviti i pitanje po čemu se razlikuju kvazi-eksperimenti (posebno *ex post facto* eksperiment) od drugih postupaka uzročne analize (npr. multivarijantne analize)?!

Uistinu, u istraživačkoj praksi je razlika između pojedinih postupaka (neki bi rekli: metoda) analize uzročnih odnosa pre svega u naglasku; a utvrđeno je već da su neki postupci (biografski metod i metod slučaja) istovremeno metodi istraživanja i metodi analize uzročnih odnosa. Na ravni metodološkog promišljanja mora se, ipak, praviti razlika između prvih i potonjih.⁴¹

Literatura:

- Bales, Robert F. 1950/ 2009, Interaction Process Analysis, In: Klaus Krippendorff and Mary Angela Bock (Eds). *The Content Analysis Reader*. Los Angeles: Sage, pp. 75–83.
- Becker, Howard S. and Blanche Geer. 1957. Participant Observation and Interviewing, *Human Organizations*, 16 (Fall): 28–32,
- Becker, H. S. and Geer B. Rejoinder. 1958. *Human Organizations*, 17 (Fall): 39–40.
- Bogdanović, M. 1993. Metodološke studije. Beograd: Institut za političke studije
- Bryman, A. 2001/ 2012. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press
- Gud, V., i P. Het. 1951/ 1966. *Metodi socijalnog istraživanja*. Beograd: Vuk Karadžić
- Ilić, V. 2000. Kvantitativna i kvalitativna orijentacija u uporednim istraživanjima, *Sociologija*, 42, no. 4, str. 247–269.
- Ilić, V. 2014. Beleženje i snimanje prilikom posmatranja društvenih pojava, *Antropologija*, 14, No.2:71–87.
- Ilić, V. 2015. Posmatranje kao metod u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, *Sociologija*, vol. 57, no. 1, str. 133–151.
- Ilić, S., et al. 2012. Posmatranje etničkih elita u Vojvodini, *Politikon*, I, No. 1, str. 135–152
- Kuljić, T. 1997, Idejno-političko opredeljenje i stvaralaštvo – Vojin Milić i marksizam, *Sociologija*, 39, no.4, str. 507–536
- Kuljić, T., i V. Ilić. 1993. O sociološkoj misli Vojina Milića, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu – Spomenica Vojina Milića*, sv.XVI/B, str. 11–24
- Merton, R. K. 1979. O teorijskoj sociologiji, Zagreb: CDD
- Milić, V. 1956. Sociološka koncepcija Jovana Cvijića, I-III, *Književnost*, 9–12, str. 161–179; 313–335; 457–468.

41 Mislimo da upravo zbog čestog preklapanja pomenutih postupaka u empirijskom istraživanju i njihove srodnosti u epistemološkom pogledu Milić, pre izlaganja postupaka analize uzročnih odnosa u „Sociološkom metodu”, opširno razmatra pitanja društvenog determinizma koji ovi postupci analiziraju. I onda ukazuje na njihove specifičnosti: npr. eksperiment je operativan, funkcionalna analiza sintetična; M. Bogdanović će u sličnom maniru upozoravati da biografski metod više od drugih naglasak stavlja na subjektivnu dimenziju, a metod slučaja na istraživanje pojave u njenom totalitetu.

- Milić, V. 1957. Sociološko proučavanje društvenih zajednica, *Jugoslavenski časopis za filozofiju i sociologiju*, god 1, br. 1, str. 45–65.
- Milić, V. 1965 *Sociološki metod*, prvo izdanje. Beograd: Nolit.
- Milić, V. 1978. *Sociološki metod*, drugo izdanje. Beograd: Nolit.
- Milić, V. 1986, *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Milić, V. 1995. *Sociologija nauke*. Novi Sad: Filozofski fakultet i LDI.
- Milić, V. 1996. *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Katedra za sociologiju.
- Mils, R. 1959/ 1964. *Sociološka imaginacija*. Beograd: Savremena škola.
- Mimica, A. i Vuletić V. 1998. Gde se dede treći klasik? Analiza citiranosti Marksovih, Veberovih i Dirkemovih radova u časopisu *Sociologija* 1959–1996. *Sociologija*, vol. 40, br. 1, str. 71–94.
- Molnar, A. 1998. Odgovor Milićevskoj neboljševičkoj školi. *Sociologija*, vol. 40, br. 1, str. 131–158.
- Nauman, Lawrence W. 2006. *Social Research Methods – Qualitative and Quantitative Approaches*. 6th edition. Boston: Pearson
- Pejić, S. 2015. Teorija kao proces: problemska analiza i teškoće stvaranja utemeljene teorije, Ispitni rad iz Metoda istraživanja društvenih pojava, *manuscript*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Ragin, Charles, C. 1987/ 1989. *The Comparative Method; Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- C. Seltiz, M. Jahoda, M. Deutch, S. W. Cook. 1964. *Research Methods in Social Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- Strauss, A., and J.M. Corbin. 1998. *Basics of Qualitative Research*. London: SAGE
- Tartalja, S. 1976. *Zaćarani krug*. Beograd: Mladost.
- Trow, M. 1957. Comment on „Participant Observation and Interviewing: A Comparison” *Human Organizations*, 16 (Fall): 33–35.
- Zetterberg, H., 1954. *On Theory and Verification in Sociology*. New York: Almqvist and Wiksell
- Znaniecki, F. 1934. *The Method of Sociology*. New York: Farrar and Rinehart, Inc.